

فلسفه تاریخ در قرآن

تألیف:

جواد سلیمانی

تقدیم به

ساحت مقدس حضرت بقية الله الأعظم

روح بلند حضرت امام خمینی

شہیدان والامقام انقلاب اسلامی و دفاع مقدس

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
فصل نخست: مفاهیم، مبانی و مباحث مقدماتی	
نگاهی به منابع فلسفه تاریخ در قرآن.....	۷
۱. منابع عام.....	۷
۲. منابع خاص.....	۸
الف) سنت‌های اجتماعی و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن.....	۱۱
ب) آثار استاد شهید مطهری <small>رحمته‌الله</small>	۱۵
ج) جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن.....	۱۷
ماهیت تاریخ.....	۱۸
تحریر محل نزاع.....	۲۲
ثمره بحث اصیل یا اعتباری بودن جامعه.....	۲۷
نظریه‌های چهارگانه اصالت فرد یا جامعه.....	۲۹
۱. اصالت فرد محض.....	۲۹
۲. اصالت فرد مقید.....	۳۰
۳. اصالت جمع محض.....	۳۱
۴. اصالت فرد و جمع.....	۳۲
طرح دیدگاه علمای اسلامی.....	۳۴
نقد و بررسی دلایل قرآنی طرفداران اصالت جامعه.....	۳۶
دلیل نخست.....	۳۷
نقد.....	۳۹
دلیل دوم.....	۴۰
نقد.....	۴۱
دلیل سوم.....	۴۳
نقد.....	۴۴

۴۴	.....	دلیل چهارم
۴۵	.....	نقد
۴۶	.....	دلیل پنجم
۴۷	.....	نقد
۴۸	.....	دلیل ششم
۵۱	.....	نقد
۵۶	.....	جمع‌بندی نهایی
۵۸	.....	مفهوم علم تاریخ
۶۱	.....	مفهوم فلسفه تاریخ
۶۲	.....	۱. فلسفه علم تاریخ
۶۴	.....	۲. فلسفه نظری تاریخ
۶۹	.....	مفهوم فلسفه تاریخ در کتاب حاضر
۷۰	.....	نگاه قرآن به تاریخ
۷۵	.....	خلاصه فصل

فصل دوم: قانونمندی تاریخ

۸۰	.....	مفهوم‌شناسی سنت
۸۰	.....	۱. مفهوم سنت در لغت
۸۱	.....	۲. مفاهیم اصطلاحی سنت
۸۵	.....	۳. مفهوم سنت در قرآن
۸۷	.....	۴. مفهوم قانون
۸۷	.....	الف) انواع قانون
۸۷	.....	ب) انواع قانون حقیقی
۸۹	.....	ج) شرط لازم برای قانون حقیقی
۹۰	.....	پاسخ به یک پرسش مهم
۹۱	.....	تقسیمی دیگر برای قوانین حقیقی
۹۲	.....	مفهوم‌شناسی انواع تضاد
۹۳	.....	۱. معدوم شدن علت ناقصه یا شرط پنهان
۹۳	.....	۲. برخورد دو سلسله از علت‌ها و معلول‌های مستقل
۹۳	.....	۳. تحقق امر غیرمقصود
۹۴	.....	۴. انتساب به یک علت جزئی غیرمترقبه

۹۴	۵. بطلان اصل علیت.....
۹۵	۶. مقصود نبودن نسبت به فاعل قریب.....
۹۶	عدم ملازمه میان قانونمندی تاریخ و اصالت فلسفی آن.....
۹۷	نظریات منکران قانونمندی تاریخ.....
۹۸	تفسیر نخست.....
۹۹	نقد.....
۱۰۲	تفسیر دوم.....
۱۰۳	نقد.....
۱۰۵	نظریات موافقان قانونمندی تاریخ.....
۱۰۵	۱. قایلان قانونمندی خاص.....
۱۰۶	الف) ادوارد هالت کار.....
۱۰۶	ب) کارل پوپر.....
۱۰۸	۲. قایلان قانونمندی مشترک.....
۱۰۹	الف) باتیستا ویکو.....
۱۱۱	ب) آگوست کنت.....
۱۱۲	ج) هربرت اسپنسر.....
۱۱۳	د) فریدریش هگل.....
۱۱۴	ه) کارل مارکس.....
۱۱۵	و) اسوالد اشپنگلر.....
۱۱۶	ز) آرنولد توین بی.....
۱۱۷	بررسی و نقد نظریات موافقان قانونمندی تاریخ.....
۱۱۸	مقام نخست: آثار پذیرش یا انکار اشتراک جوامع در قوانین تاریخی.....
۱۱۹	مقام دوم: دلیل اشتراک جوامع در قوانین تاریخی.....
۱۲۱	ادله قرآنی قانونمندی تاریخ.....
۱۲۱	۱. آیات صریح در سریان «سنن الهی در تاریخ».....
۱۲۹	۲. آیات عبرت.....
۱۳۱	۳. آیات «سیر فی الارض».....
۱۳۳	۴. آیه بودن سرگذشت اقوام.....
۱۳۴	۵. دیگر آیات.....
۱۳۹	خلاصه فصل.....

فصل سوم: ویژگی‌های قانون‌های الهی حاکم بر تاریخ

۱۴۳	۱. فراگیری.....
۱۴۶	۲. خدایی بودن.....
۱۴۷	۳. سازگاری با آزادی انسان.....
۱۴۸	بررسی نظریات در باب رابطه قانونمندی تاریخ و آزادی انسان‌ها.....
۱۴۸	۱. نظریه جبرگرایانه.....
۱۵۳	۲. نظریه آزادی محدود و کنترل شده.....
۱۵۳	۳. نظریه اختیارگرایانه.....
۱۵۶	نقد نظریه اول و دوم.....
۱۵۷	آزادی انسان در تاریخ از منظر قرآن.....
۱۵۷	شواهد آزادی انسان در آیات.....
۱۵۷	۱. آزادی انسان در انتخاب مسیر هدایت و ضلالت.....
۱۵۸	۲. آزادی انسان در استفاده از بصیرت و آگاهی خویش.....
۱۵۹	۳. آزادی انسان در انتخاب هدف و روش زندگی.....
۱۵۹	۴. آزادی گروه‌ها و امت‌ها در حرکت خویش.....
۱۶۱	۵. کارنامه ویژه هر امت در قیامت.....
۱۶۲	۶. استقلال انسان در برابر جامعه و تاریخ.....
۱۶۴	رابطه قانونمندی و پیش‌بینی در تاریخ.....
۱۶۷	خلاصه فصل.....

فصل چهارم: مراحل و جهت حرکت تاریخ

۱۷۱	مراحل حرکت تاریخ.....
۱۷۲	۱. دیدگاه فیلسوفان تاریخ درباره مراحل حرکت تاریخ.....
۱۷۲	الف) باتیستا ویکو.....
۱۷۳	ب) آگوست کنت.....
۱۷۴	ج) هربرت اسپنسر.....
۱۷۵	د) فردریش هگل.....
۱۷۶	ه) کارل مارکس.....
۱۷۷	و) اسوالد اشپنگلر.....
۱۷۸	ز) آرنولد توین‌بی.....
۱۸۰	بررسی و نقد دیدگاه‌ها.....

۱۸۲	جمع‌بندی.....
۱۸۴	۲. دیدگاه قرآن دربارهٔ مراحل حرکت تاریخ.....
۱۸۶	جهت حرکت تاریخ.....
۱۸۶	۱. دیدگاه فیلسوفان تاریخ دربارهٔ جهت حرکت تاریخ.....
۱۸۷	الف) دیدگاه تکامل فطری تاریخ.....
۱۹۰	بررسی دیدگاه تکامل فطری تاریخ.....
۱۹۴	ب) دیدگاه تمایل به تکامل در کمالات مقدمی.....
۱۹۶	بررسی دیدگاه تمایل به تکامل در کمالات مقدمی.....
۱۹۷	۲. دیدگاه قرآن دربارهٔ جهت حرکت تاریخ.....
۱۹۷	الف) معیار اصیل ارزیابی جهت حرکت تاریخ در قرآن.....
۲۰۱	ب) ارزیابی جهت حرکت تاریخ بر اساس معیار تکامل در قرآن.....
۲۰۳	بررسی کمی جهت حرکت تاریخ بر اساس معیارهای قرآنی.....
۲۰۶	بررسی کیفی جهت حرکت تاریخ بر اساس معیار قرآنی تکامل.....
۲۱۳	خلاصهٔ فصل.....

فصل پنجم: عوامل محرک تاریخ

۲۱۹	مفهوم عوامل محرک تاریخ.....
۲۲۰	طرح دیدگاه‌ها.....
۲۲۰	۱. دیدگاه‌های فیلسوفان تاریخ.....
۲۲۱	الف) تباهی قدرت.....
۲۲۲	ب) عصیت.....
۲۲۴	ج) مبارزهٔ جناح‌های مرتجع و پیشرو.....
۲۲۵	د) هجوم و دفاع.....
۲۲۷	ه) جغرافیاگرایی.....
۲۲۸	و) عنصر زور و عوامل سیاسی.....
۲۲۸	ز) تکامل ابزار تولید.....
۲۲۹	ح) انباشت علم و دانش.....
۲۳۰	ط) قهرمانان و شخصیت‌ها.....
۲۳۱	ی) وحی و نبوت.....
۲۳۳	ک) ارادهٔ الهی.....
۲۳۵	جمع‌بندی.....

۲۳۶	۲. دیدگاه قرآن
۲۴۲	مهم‌ترین سنت‌های حاکم بر حرکت تاریخ
۲۵۳	خلاصه فصل

فصل ششم: تفسیر حرکت تاریخ در پرتو جریان نزاع حق و باطل

۲۵۹	مفهوم حق و باطل
۲۵۹	۱. معنای لغوی
۲۶۰	۲. کاربردهای قرآنی
۲۶۶	اصل غلبه حق بر باطل
۲۶۹	گستره غلبه حق بر باطل
۲۷۴	تفسیرهای غلبه اهل حق بر اهل باطل
۲۷۵	۱. غلبه در ساحت منازعات خارجی
۲۷۷	۲. غلبه در ساحت دل و جان
۲۷۸	۳. غلبه در ساحت گفتار و کردار
۲۸۰	جمع‌بندی تفاسیر
۲۸۱	فرایند برخورد حق و باطل
۲۸۴	طبایع، مناسبات و فرجام نزاع حق و باطل
۲۸۸	نسبت نزاع حق و باطل با نظام اسباب و مسببات
۲۹۰	خلاصه فصل

فصل هفتم: فرجام تاریخ

۲۹۸	نگاهی به نظریات فیلسوفان معاصر
۲۹۹	۱. مک‌لوهان
۳۰۰	۲. فوکویاما
۳۰۵	۳. تافلر
۳۰۶	۴. هانتینگتون
۳۰۸	دیدگاه قرآن مجید
۳۰۹	۱. آیه استخلاف صالحان
۳۱۰	پاسخ به یک پرسش مهم
۳۱۲	۲. آیه ارث بردن زمین توسط صالحان
۳۱۳	۳. آیه سیطره اسلام بر دیگر ادیان
۳۱۵	۴. آیه حاکمیت نهایی مستضعفان

۳۱۸	جمع‌بندی.....
۳۱۹	برخی اوصاف عصر ظهور.....
۳۱۹	۱. تشکیل حکومت صالحان.....
۳۲۱	۲. استقرار دین اسلام.....
۳۲۲	۳. استقرار امنیت.....
۳۲۳	۴. نفی شرک.....
۳۲۵	۵. رهبری یافتن اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> .....
۳۲۹	خلاصه فصل.....

خاتمه

۳۳۳	۱. هویت تاریخ از منظر قرآن.....
۳۳۴	۲. مفهوم قانونمندی تاریخ در قرآن.....
۳۳۴	۳. قرآن؛ برترین منبع برای کشف قوانین تاریخ.....
۳۳۶	۴. عوامل محرک تاریخ.....
۳۳۸	۵. مراحل حرکت تاریخ.....
۳۳۸	۶. جهت حرکت تاریخ.....
۳۴۰	۷. تفسیر تاریخ در پرتو جریان نزاع حق و باطل.....
۳۴۱	۸. فرجام تاریخ.....
۳۴۳	منابع.....
۳۴۳	الف) کتاب‌ها.....
۳۵۳	ب) مجلات.....
۳۵۵	نمایه‌ها.....

مقدمه

فلسفه نظری تاریخ از علوم مهم و کاربردی است که نگاه انسان به گذشته و آینده را تعیین می‌کند و راه و رسم حرکت به سوی ساختن آینده را به آدمی می‌آموزد. از این رو مکاتب گوناگون بشری می‌کوشند با ارائه دیدگاه‌های خود در زمینه فلسفه نظری تاریخ، ذهن انسان‌ها را در راستای اهداف خاص خود سوق دهند. نظریه آخرالزمان فوکویاما، دیدگاه دهکده جهانی مک لوهان، تئوری برترین‌های تافلر و نظریه برخورد تمدن‌ها از ساموئل هانتینگتون، نمونه‌هایی از تلاش اردوگاه غرب در حوزه فلسفه نظری تاریخ به شمار می‌آیند که برای تبیین و توجیه نفوذ و سیطره لیبرال - دموکراسی در جهان به کار گرفته می‌شوند.

علم فلسفه نظری تاریخ با نگاهی کلی، به تاریخ زندگانی بشر پرتو افکنده، و سراسر تاریخ جوامع بشری را به صورت یک پارچه موضوع بررسی خود قرار داده است. این علم به پرسش‌های اساسی زیر درباره تاریخ پاسخ می‌دهد:

۱. حرکت تاریخ قانونمند است یا تصادفی؟
۲. انسان‌ها در حرکت تاریخ مختارند یا مجبور؟
۳. ویژگی‌های قانون‌های حاکم بر تاریخ چیست؟
۴. مراحل و جهت حرکت تاریخ چگونه است؟
۵. عوامل محرک تاریخ کدام‌اند؟
۶. نزاع‌های مستمر در بستر تاریخ چگونه تفسیر می‌شوند؟
۷. فرجام تاریخ کجاست؟

ولی دانشمندان اسلامی هنوز توجه شایانی به این مقوله نکرده‌اند، به طوری که شاید بتوان گفت مجموع کتاب‌های مستقل و مهمی که از سوی علمای دینی در این مقوله

نوشته شده است از عدد انگشتان دست تجاوز نمی‌کند و تنها ناظر به برخی مباحث فلسفه نظری تاریخ آن هم به صورت پراکنده، غیرمنسجم و بیشتر دفاعی است؛ درحالی‌که قرآن مجید و روایات اهل بیت علیهم‌السلام مملو از دیدگاه‌های فلسفه تاریخی است؛ چنان‌که علامه طباطبایی رحمته‌الله در جای‌جای تفسیر *المیزان* با الهام از آیات شریفه قرآن دیدگاه‌های قرآن در فلسفه تاریخ را بیان کرده است.

یکی از حوزه‌های مهمی که امروزه در دانشگاه به عنوان واحد درسی مستقل در رشته‌هایی چون تاریخ، کلام، ادیان و غیره تدریس می‌شود، حوزه فلسفه تاریخ است، و بیشتر مواد این درس‌ها را طرح نظریه‌های مورخان و فیلسوفان تاریخ مغرب‌زمین و اندکی مشرق‌زمین تشکیل می‌دهند که بیشتر این نظریات یا نقد شده‌اند و یا با تأمل قابل نقد جدی، و در برخی مباحث در تعارض جدی با معارف اسلامی‌اند. با توجه به چنین وضعیتی تاکنون هیچ اثر جامع و منسجم و قابل تدریسی در این‌باره نگاشته نشده و آنچه تاکنون توسط برخی دانشمندان اسلامی در این مقوله نگاشته یا اظهار شده است، مباحث پراکنده، غیرمنسجم و بیشتر دفاعی بوده است. از این‌رو باید با بهره‌وری از میراث علمی علمای گذشته گامی در جهت پُر کردن این خلأ مسلم برداشته شود.

نگارنده می‌کوشد تا به حول و قوه الهی در این پژوهش گامی در این جهت بردارد. از این‌رو پژوهش حاضر به هریک از پرسش‌های اساسی فوق از منظر قرآن مجید پاسخ خواهد داد. بنابراین ابتدا مفهوم و مبانی پژوهش، یعنی مقصود از فلسفه تاریخ و اصالت یا اعتباریت تاریخ بررسی شده است، سپس به پرسش‌های مزبور، به تفصیل پاسخ داده می‌شود. ولی پیش از ورود به مباحث، تذکر چند نکته ضروری به نظر می‌رسد:

الف) فلسفه تاریخ لفظ عامی است که هم بر فلسفه علم تاریخ و هم بر فلسفه نظری تاریخ اطلاق می‌شود. در این اثر تنها فلسفه نظری تاریخ در قرآن بررسی می‌شود. بنابراین هرگاه عنوان «فلسفه تاریخ» به صورت مطلق به کار رفته، مقصود فلسفه نظری تاریخ است نه فلسفه علم تاریخ. تمایز این دو نوع فلسفه تاریخ در مباحث مقدماتی می‌آید؛

ب) از آنجاکه موضوع این تحقیق بررسی مسائل فلسفه تاریخ در مدار قرآن بوده است، از طرح مباحثی از فلسفه تاریخ که بررسی آن در مدار قرآن مجید میسر نبوده، خودداری شده است؛

ج) از منظر دانشمندان و فیلسوفان، تاریخ سرگذشت جوامع پیشین است. از این رو مباحث جامعه‌شناسی و تاریخ با یکدیگر پیوند تنگاتنگی دارند؛ زیرا در تاریخ از جوامع گذشته سخن گفته می‌شود. بنابراین جوامع پیشین به مثابه سلول‌های تشکیل‌دهنده تاریخ، و افراد به منزله سلول‌های جامعه‌هایند. بنابراین ناگزیریم در بسیاری از مباحث فلسفه تاریخ از جامعه نیز سخن به میان آوریم و طبیعت آن را بررسی کنیم؛

د) در این تحقیق سعی شده است در صورت لزوم برای طرح بحث و بیان مسئله به نظریه‌های فیلسوفان تاریخ در موضوع مربوط، به صورت مختصر اشاره شود و به دنبال آن نظرگاه قرآن به صورت مبسوط طرح گردد؛ زیرا طرح دیدگاه‌های فیلسوفان تاریخ غرب و شرق در این مقام ما را از موضوع اصلی نوشتار (فلسفه تاریخ در حوزه قرآن) دور می‌داشت؛ از سوی دیگر بی‌توجهی کامل نسبت به مباحث مطرح‌شده از سوی فلاسفه تاریخ موجب دور شدن از مسائل مطرح در رشته مزبور، به عنوان شاخه‌ای از فلسفه‌های مضاف می‌شد؛

ه) کتاب حاضر پس از چند ترم تدریس، تدوین جزوه درسی و نگارش مقاله در حوزه فلسفه تاریخ طی چهار سال تهیه شده است؛

و) سعی شده است از طرح مباحث جزئی و حاشیه‌ای در حوزه فلسفه تاریخ خودداری شود و عمده‌ترین مسائل فلسفه نظری تاریخ از منظر قرآن بررسی شود؛

ز) برخی، مباحثی چون علل اوج و حَضیض و فروپاشی تمدن‌ها را در فلسفه تاریخ مطرح می‌کنند و حال آنکه این مسئله اصالتاً در «تاریخ تمدن» مطرح می‌شود و شامل برخی جوامع و ناظر به برخی فرازهای تاریخ است. بنابراین از طرح این بحث در تحقیق حاضر خودداری شده است؛

ح) ضرورتِ حفظِ زبانِ علمی، پرهیز از تکرار و پُرگویی، محدودیت‌های موجود در زمان ارائه و حجم نوشتار، اموری بود که ما را از بسط بیشتر مباحث بازداشته است؛ ط) سعی شده است اظهارنظرها، استشهادها و استظهارهای قرآنی علمای دینی‌ای که در این حوزه کار کرده‌اند لحاظ گردد و نقدهای وارد بر کلماتشان در حد امکان از زبان همگان نشان بیان شود؛

ی) نقل قول‌های مستقیم، داخل گیومه قرار داده شده است، و آدرس دقیق منبع مربوط در پاورقی ذکر گردیده و آدرس نقل قول‌های غیرمستقیم با علامت اختصاری «ر.ک» به معنای «رجوع کنید» آغاز و در پاورقی ذکر شده است.

در پایان، توفیق روزافزون همه محققان حوزه دین را از خداوند متعال مسئلت دارم و از همه کسانی که با آثار و راهنمایی‌هایشان مرا در سامان دادن این تحقیق یاری کرده‌اند، سپاسگزارم.

جواد سلیمانی

۱۱ مهر ۱۳۹۶ برابر با ۱۲ محرم ۱۴۳۹